

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Lichtneckert András

Az arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története

DE BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
2007

I. Jankó János monumentális műve, A Balaton-melléki lakosság néprajza (1902) és Vajkai Aurél munkássága után is érdemes foglalkozni a Balaton-felvidéki bortermelő települések történetének kutatásával, mivel 1950 előtt még nem voltak hozzáférhetőek a levéltári források. A disszertáció szerzője 1990-ben megjelent *A balatonfüred–csopaki borvidék története* c. művét több mint ezer levéltári forrás felhasználásával készítette el. Öt község- és várostörténeti (*Alsóörs, Csupak, Balatonfüred-Balatonarács, Balatonalmádi-Vörösberény, Berhida-Peremarton-Kiskovácsi*) monográfiában további források közlésével gazdagította a a Balaton-felvidéki bortermelés történetét, és közzétette a szőlőhegyi önkormányzatok működésének elsősorban a filoxéravész előtti időkből származó forrásait, a hegytörvényeket és a szőlőhegyi önkormányzatok jegyzőkönyveiből a válogatott bejegyzéseket. A borvidéktörténetben és a monográfiákban azonban kisebb lehetőség volt a mélyfúrásra, amit elsősorban egy olyan kutatással lehet elvégezni, ami egyetlen település szőlőhegyeire és szőlőhegyi önkormányzatára összpontosít, a források teljes körének feltárásán alapul és a részletek kidolgozására törekszik.

II. A kis területű arácsi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat történetének megírása levéltárosi feladat, mivel a legjobb forrást jelentő gr. Esterházyak pápai és devecseri uradalmi levéltárainak pusztulása miatt más fondokból kell pótolni a forrásokat. Erre elsősorban a veszprémi káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyvei, a Mórocz család levéltára, a Zala Megyei Levéltár úrbéri iratai, a tihanyi apátság levéltára és a hegység 1797-től vezetett jegyzőkönyve ad lehetőséget. Összességében kb. 700 levéltári forrás gyűlt össze, azonban még így is azt kell megállapítani, hogy Arács forrásanyaga szegényesebb, mint pl. Csupak, Lovas, Alsóörs bortermelő községe-

ké. A hiányzó forrásokat részben pótolni lehet azokkal az ismeretekkel, amelyek a többi Balaton-felvidéki szőlőhegyekről és szőlőhegyi önkormányzatokról fennmaradtak, és Arácsra is érvényesek.

III. Az értekezés három időrendi részben sorra veszi a szőlőhegyek, a földesurak, a szőlőbirtokosok, a szőlők adóztatása, a szőlőhegyi ingatlanforgalom és a szőlészet-borászat történetének alakulását. Az egyes részekben kitér a speciális jelenségekre, mint amilyen a középkorban az elpusztult Magyare falu szőlőhegyének változó elnevezése (Úraszó hegye – Sikát-hegy – Istenfia hegye – Kereszt-hegy) és annak magyarázata. A második részben külön fejezetben vázolja azokat a társadalmi-gazdasági tényezőket, amelyek szerepet játszottak a török kor végére kialakult nagy szőlőterületek létrejöttében. A harmadik részben specifikus jelenség a közeli svanyúvízi gyógyfürdő hatása a szőlőhegyi építkezésekre. Az értekezés negyedik része tárgyalja a szőlőhegyi önkormányzat történetét.

IV. Mivel a bortermelés szempontjából a legfontosabb tényező a termőhely, az értekezés bemutatja a szőlőhegyek és a szőlőültetvények területi elhelyezkedését, melyben az idők folyamán kisebb-nagyobb módosulások következtek be, amelyek közül a legfontosabb a 19. század első felében történt: a szőlőkkel az alacsonyabban fekvő területeken terjeszkedtek, beültették a Balatonra lejtő hegyoldalakon kívül a Koloskapatak menti szűk völgyben fekvő irtásföldeket is. A közég határában végbement folyamat hasonló irányú volt azzal, ami a Balaton-felvidék többi településén és országos méretekben az Alföldnek a szőlőművelésbe való bevonásával lezajlott.

V. Arács a középkortól kezdve egyházi és világi birtok, de a 16. századtól nagyobb részben a Csoronok, Nádasdyak,

majd az Esterházy grófok devecseri uradalmához tartozott. A szőlők egy részéből az arácsi kisnemes családok kapták a hegyvámot. A 16. században az Ajkaiak, Arácsiak, Bejciek helyét a Darabosok, Szilassyak és Móroczák foglalták el.

A 16. század közepén az arácsi szőlőhegy elpusztult, de néhány évtized múlva újjáépítették. A szőlőbirtokosokra, a munkaerő alakulására vonatkozó adatok azért fontosak, mert részben azokkal lehet megmagyarázni a szőlőterület nagyságában bekövetkezett hullámzást, a 17. században kiugró nagyságú szőlőterületet. Darabos György 1641. évi végrendelete szerint csupán az ő földjén a kétszeresére növekedett az adózó szőlőterület. A szőlőművelésben a 17. században bekövetkezett fellendülés részben annak köszönhető, hogy a földesurak munkaerő hiányában nem tudtak allodiális szőlőgazdaságokat fenntartani, és a boradó bevételeik növelése miatt szorgalmazták az új szőlőtelepítéseket, részben pedig annak, hogy az extraneusok, főleg a veszprémi végvár vitézei elegendő számban jelentkeztek szőlőtelepítésre és szőlővásárlásra. A birtokosok kedvező összetétele okozhatta azt, hogy a kis területű arácsi szőlőhegyen a környező településekhez képest (Alsóörs, Cso-pak, Füred stb.) a legmagasabb volt az eladott szőlők értéke.

A papi tized megszüntével a 17. századtól kezdve kedvezően alakult Arácson a szőlők utáni adó, mely a hegyvámot jelentette, borból és ajándékokból állt. Kedvezőtlen volt viszont az, hogy a helybeli jobbágyok a házaik után is boradóval tartoztak, és az, hogy a töröknek is adóztak.

A középkori és török kori szőlőművelés és borkészítés módjáról alig vannak források, mert elsősorban jogbiztosító iratok maradtak fenn ebből a korból. A középkorban és a török korban a szőlőket kopaszra metszették, a leszüretelt szőlőből taposással állították elő a tiszta mustot, amelyből megadták a boradót. A présel csigerét készítették. Ritka eset, hogy pincés

szőlőről van adat Arácsról. Valószínűleg a közbiztonság hiánya miatt a szőlőhegyeken nem építettek pincéket.

VI. A Rákóczi-szabadságharcot követő évtizedben Arácson is, mint a Balaton-felvidék többi településén, drasztikusan csökkent a szőlőterület, ami a pestisjárvány, a hideg időjárás és a szőlőművelésben kiemelkedő szerepet játszó végvári vitézlő rend széthullásának következménye volt. A borvidéken településeinek a 18. század közepéig megtörtént a szőlőterület helyreállítása, mint ahogyan Arácson is, ahol az úrbérrendezés (1778) idején 631,5 kapás hegyvám alá eső szőlőt műveltek. Ehhez járult még a nemesek saját fundusin lévő szőlőinek területe, amely 1796-ban 119 kapás nagyságú volt. A filoxeravészig folyamatosan növekedett a hegyi szőlők, az irtásföldekbe és a telki állomány földjébe ültetett szőlők területe, s 200 hold körüli területtel elérte a maximumot.

A szőlőterület állandó növekedése ellenére sem beszélhetünk monokultúráról, mert a jogi feltételek nem kedveztek a folyamatnak, a vidékiek kiszorultak az új szőlőtelepítésekből, az új szőlőterületeken jó minőségű bort nem lehetett előállítani, ráadásul kialakult az igénytelen paraszti művelésmód.

A szőlőterület kiterjesztésére a lakosság egy évszázad alatt végbement megduplázódása, a napóleoni háborúk idején fellépő kereslet és a fagykárokban megroppant ültetvények kieső termésének pótlására való törekvés ösztönzött.

A szőlőknek a hűvös klímájú irtásföldekbe való ültetése kedvezőtlen fejlemény volt, aminek következményei hamarosan megmutatkoztak a borok minőségében és a szőlőárakban. Az arácsi szőlészet és borászat a 19. században a borvidék szőlőhegyeinek osztályozásakor Füreddel együtt a legutolsó helyre került.

A 18. században az arácsi szőlőbirtokosok összetétele átalakult, és az extraneusokkal szemben többségbe kerültek a helybeliek. A legnagyobb változást a veszprémiek számának csökkenése okozta, akik a 18. század derekától Almádit Veszprém legfontosabb szőlőhegyévé tették. Ezzel szemben a 18. század végétől szőlőbirtokokat vásároltak a közeli savanyúvízi gyógyfürdő bérloői, orvosai és alkalmazottai. Arács a Savanyúvíz „vendégfogadójává” vált.

1778-ban az adózó szőlők 77,4 százaléka az Esterházy grófok, 3,8 százaléka a tihanyi apátság és 18,8 százaléka a nemesi családok földjén volt, akik összességében 87 akó hegyvámot (mustot) kaptak a szőlők terméséből. A szőlők adóztatásában 1849-ig csak kisebb változások történtek, a legtöbb szőlő esetében azonban az úrbérrendezés idejére a hegyvám alapjául szolgáló és a tényleges terület eltért egymástól.

A filoxéravész előtti szőlőművelés módjáról kevés levéltári forrás keletkezett, mert az emberek a mindennapi tevékenységüket ritkán foglalták írásba. Az 1860-as évek előtti hagyományos szőlőművelésről és borkészítésről Nagyváthy János, Schams Ferenc, Mórocza Dániel, Pap Gábor, Entz Ferenc, Keöd József és különösen Oláh János művei tájékoztatnak. Utóbbi szerző *Gyümölcsfa kertészet* című munkájának szőlészeti része a hagyományos Balaton-felvidéki művelés- és metszés mód legteljesebb leírását tartalmazza. Felhasználhatóak a 19. századi gazdasági szaklapokban megjelent tudósítások is, amelyeknek szerzői között viszonylag nagy számban találni Balaton-felvidéki református lelkészeket, tanítókat, szőlőbirtokosokat. Ezek és a kevés fennmaradt levéltári forrás felhasználásával leírható ugyan a – „karótlan karos vagy szarvakra eresztett tőkével” jellemezhető – hagyományos arácsi művelésmód. A hagyományosan termesztett szőlőfajták közül a Bajort külön szedték (előszüret). A szőlőből taposással állított-

ták elő a tiszta mustot, a présel csigerét készítették. Valójában a filoxéravész előtti időben a szőlészeti-borászat kérdéseit célszerűbb egy nagyobb területen, pl. egy borvidéken vagy a Balaton-felvidék egészén tárgyalni.

A megtermelt bort az adózás, saját fogyasztás és kereskedelmi értékesítés céljaira használták fel. A Balaton-felvidéki borokat kocsmárosoknak és Seewein néven a nyugat-magyarországi és stájer kereskedőknek adták el. A reformkor elején megjelentek a zsidó kereskedők, és a 19. század közepén kiépült a borügynöki (borcenzári) hálózat. A zsidóságnak a borkereskedelemben jászott szerepe miatt a borvidéken is jelentkezett az antiszemitizmus, de csak a filoxéravész idején lett politikai következménye.

VII. A szőlőhegyi önkormányzat 1752 előtti tevékenységéről nincsenek források, ekkor hegyimesterek működtek a borvidék szőlőhegyein. Az 1752-ben kiadott Zala megyei hegytörvényeket Arácson is bevezették. Az értekezés megkísérli e több megyében is bevezetett hegytörvények forrásainak és létrejöttük körülményeinek megállapítását. A vármegyei hegytörvények kiadásában fontos szerepet kapott a földesurak és a nemesi szőlőbirtokosok jogainak a biztosítása. Arácson a hegység 1797-től vezetett jegyzőkönyve alapján egy folyamatosan működő, de kevés statútumot alkotó és büntető ítéletet kiszabó önkormányzat képe bontakozik ki, amely az Esterházy grófok és a helyi kisnemesség irányítása alatt a 19. század első felében nagyobb részben parasztbírósággént működött.

Az értekezés forrásszöveggént közli az 1780. évi arácsi szőlőhegyi artikulusok teljes szövegét és azokat kiegészíti egy válogatással, amelyet a hegység 1797-től vezetett jegyzőkönyvéből állított össze. A hegybírákra, hegyesküdtekre, hegyemes-terekre és hegységi jegyzőkre vonatkozóan közölt hivataltörté-

neti adatok lehetőséget adnak arra, hogy nyomon kövessük a nemesek, agilisek, jobbágyok részvételét a szőlőhegyi önkormányzatban. Források hiányában azonban nincs lehetőség arra, hogy az arácsi szőlőhegyi önkormányzat 18. századi történetét és a községi önkormányzathoz való viszonyát is bemutassa.

A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent publikációi:

1. Lichtneckert András: Szőlőművelés és adózás a balatonfüred–csopaki borvidék területén a XVII–XIX. században. Agrártörténeti Szemle. XXXII. évf. (1990) 1–4. sz. 51–72. p.

2. Lichtneckert András: A balatonfüred–csopaki borvidék története. Veszprém, 1990. 583. p.

3. Lichtneckert András: Szántóföldi szőlőművelés a balatonfüred–csopaki borvidék területén. A Dunántúl településtörténete IX. PAB–VEAB Értesítő 1992. 143–149. p.

4. Lichtneckert András: Szárberény szőlőművelése és szőlőhegyi önkormányzata a középkortól a XVIII. század közepéig. In: Balatonalmádi és Vörösberény története. Szerk. Kredics László és Lichtneckert András. Balatonalmádi, 1995. 171–223. p.

5. Lichtneckert András: Almádi szőlőművelése és szőlőhegyi önkormányzata a XVII. századtól a filoxeravészig. In: Balatonalmádi és Vörösberény története. Szerk. Kredics László és Lichtneckert András. Balatonalmádi, 1995. 373–414. p.

6. Alsóörs története. Szerkesztette és a kötetben megjelent levéltári forráskiadványt összeállította Lichtneckert András. Veszprém, 1996. Szerzőként: 67–714. p.

7. Csupak története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1997. Szerzőként: 153–460. p.

8. Lichtneckert András: Szőlőhegyek – hegyközségek a 16–19. században. In: A Balaton-felvidék népi építészet. Szerk. Cseri Miklós–S. Lackovits Emőke. Szentendre–Veszprém, 1997. 277–292. p.

9. Balatonfüred és Balatonarács története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1999. Szerzőként: 179–300, 413–468, 637–644, 727–736. p.

10. Berhida, Kiskovácsi, Peremarton története és néprajza. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 2000. Szerzőként: 47–190, 331–358. p.

11. Lichtneckert András: Zánkai nemzedékek és a borvidék története. In: Zánka gyökerei. Szerk. T. Horváth Lajos. Zánka, 2001. 117–122. p.

12. Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846). Összegyűjtötte, jegyzetekkel ellátta és sajtó alá rendezte Égető Melinda. Bp. 2002. (Hat korábban publikált hegytörvény újabb kiadása.)

13. Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Veszprém vármegyéből (1626–1828). Szerk. Égető Melinda. Bp. 2006. Közreműködés a kötetben megjelent hegytörvények (9 db) feltárásával.

14. Lichtneckert András: Az arácsi szőlőhegy és a szőlőhegyi önkormányzat története. Balatonfüred, 2006. 136 p.

15. Lichtneckert András: Aszófő szőlőművelése a kezdetektől a Vörösmál betelepítéséig. Pannonhalma, 2007. 20 p. (Megjelenés alatt)

16. Borosgazdák titikai – titkok gazdái. Források és szemelvények szőlészetünk és borászatunk múltjából. Veszprém, 2007. 160 p. (Megjelenés alatt)